

ВИНОГРАДОВА Наталія Леонідівна,
канд. наук держ. упр.,
завідувач аспірантурою
Академії митної Служби України

**ЗАХИСТ ОСНОВНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І СВОБОД
ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ РОЗВИТКУ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ**

Досліджується генеза змісту та обсягу свободи думки і слова, права на вільне вираження своїх поглядів і переконань на основі порівняльного аналізу застосування відповідних конституційних норм при регулюванні суспільних відносин на території України за радянських часів та сьогодення. Розкривається роль громадянського суспільства у функціонуванні системи захисту свободи думки і слова в Україні на сучасному етапі розвитку.

Ключові слова: свобода думки і слова, громадянське суспільство, політичні права, державні гарантії прав і свобод людини, державна влада.

Vynogradova N. L. Protection of fundamental political rights and freedoms in conditions of development of civil society in Ukraine

The origin of the content of freedom of thought and speech, the rights in free expression of own views and beliefs on the basis of a comparative analysis of the usage of the relevant constitutional requirements in the regulation of social relations in Ukraine both in the period of Soviet times and nowadays is investigated. The role of civil society in the functioning of the protection system of freedom of thought and speech in Ukraine at the present stage of development is revealed.

Key words: freedom of thought and speech, civil society, political rights, state guarantees of the rights and freedoms of the individual, governmental power.

Постановка проблеми. Події, що сколихнули останнім часом Україну: Євромайдан, Революція гідності, боротьба за державний суверенітет та цілісність держави – актуалізували питання формування та розвитку громадянського суспільства в Україні, засвідчили перехід цього феномену із теоретико-віртуальної площини в реальність, практичне втілення. При цьому необхідно зазначити, що сконструйовані ідеальні теоретичні моделі розвитку громадянського суспільства ґрунтувалися на досвіді європейської демократії, яка, по-перше, має дуже тривалу історію, що в окремих європейських країнах вимірюється кількома століттями, а по-друге, нормативно-правова база розвитку громадянського суспільства в Україні значною мірою відрізняється від правового забезпечення її розвитку в європейських країнах. У зв'язку з цим виникає потреба переосмислення численних аспектів розвитку громадянського суспільства, особливо дотримання основних прав і свобод людини органами державної влади, у контексті перших кроків практичної реалізації тих теоретичних конструкцій, що запропоновані у вітчизняній науці, зокрема галузі державного управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у розвиток теорії громадянського суспільства на сучасному етапі зробили Дж. Александер, Е. Арато і Дж. Коен, Х. Арндт, П. Бурд'є, М. Вольцер, Ю. Габермас, Е. Геллнер, Дж. Кін, Т. Парсонс, Р. Патнем, Н. Розенблум, Е. Тофлер, Е. Фром, Ф. Фукуяма, Е. Шилз та багато інших. Суттєве значення для розкриття даної теми мають роботи таких авторів, як В. Авер'янов, В. Андрущенко, В. Барков, В. Бебик, В. Бех, В. Горбатенко, Г. Зеленько, М. Калініченко, А. Карась, В. Князєв, А. Колодій, І. Кресіна, А. Кудряченко, І. Курас, Ю. Левенець, М. Михальченко, Я. Пасько, Т. Розова, Ф. Рудич, М. Рябчук, М. Степик, Л. Усаченко, В. Цветков, Г. Щедрова, Ю. Шемшученко. У працях А. Головіна, Р. Гринюка, В. Кампа, М. Козюбри, А. Колодій, Л. Новак-Каляєвої, Д. Лилака, А. Олійника, Т. Пашука, П. Рабіновича, В. Федоренка висвітлені проблеми визначення прав і свобод людини та громадянина, гарантії їх реалізації.

На сьогодні недостатньо дослідженою залишається проблема визначення змісту та обсягу прав і свобод людини, їх дотримання органами державної влади та висвітлення ролі громадянського суспільства в системі захисту прав і свобод людини. Особливої актуальності ці проблеми набувають, з одного боку, у контексті

надзвичайної динамічності розвитку прав і свобод людини загалом у світі, а з іншого – з огляду на сучасні політико-правові реалії в Україні.

Мета статті – дослідити генезу змісту та обсягу свободи думки і слова, права на вільне вираження своїх поглядів і переконань в об'єктивному значенні на основі порівняльного аналізу застосування відповідних конституційних норм при регулюванні суспільних відносин на території України за радянських часів та сьогодні в аспекті неприпустимості звуження змісту та обсягу прав і свобод людини та громадянина; розкрити роль громадянського суспільства у функціонуванні системи захисту свободи думки і слова в Україні на сучасному етапі розвитку.

Виклад основного матеріалу. Система захисту основних політичних прав і свобод людини і громадянина, зокрема свободи слова, включає в себе сукупність гарантій (конституційних, нормативно-правових, організаційно-правових, соціально-правових, політичних, міжнародних та ін.), державно-управлінські механізми гарантування, суспільну свідомість як важливий регулятор суспільного буття і соціальні практики закріплення гарантій. Не заглиблюючись у дискусію стосовно складових системи гарантування основних прав та свобод людини і громадянина в Україні (а існують численні підходи як у галузі права, так і в державному управлінні до класифікацій гарантій), ми б хотіли акцентувати увагу на ролі громадянського суспільства у захисті свободи думки і слова в Україні.

Визначення термінів «громадянське суспільство», «інститут громадянського суспільства», які розміщено на урядовому веб-сайті «Громадянське суспільство і влада», засвідчують, по-перше, певне розмежування, «відчуження» цих понять із категорією «держава»: «Громадянське суспільство – суспільство громадян з високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних властивостей, яке утворює розвинені правові відносини з державою; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага... Громадянське суспільство також є інтегрованим позначенням всієї сукупності існуючих у суспільстві відносин, які не є державно-політичними, такого боку життєдіяльності суспільства та окремих індивідів, який перебуває поза сферою впливу держави, за межами її директивного регулювання й регламентації» [21], а по-друге, відзначає нерозривний взаємозв'язок із категоріями «права» і «свободи» громадян. Аналогічне або подібне визначення громадянського суспільства можна

знайти і в інших доктринальних і навіть нормативних юридичних джерелах [19]. При цьому «права і свободи громадян» є однією з основних ознак громадянського суспільства, де особлива роль відводиться політичним правам і свободам людини.

Необхідно відзначити відсутність єдиних методологічних підходів у різних галузях знань (політології, філософії, соціології, державному управлінні, юридичних науках) до розгляду як складових у групі політичних прав і свобод людини й громадянина, так і до визначення власне понять «свобода», співвідношення понять «права людини» і «права громадянина» та понять «права» і «свободи» тощо. Не намагаючись у цій статті охопити всі полемічні напрями цих підходів через їх значний обсяг та неможливість однозначного розв'язання дискусії, яка з деяких аспектів точиться століттями, ми лише окреслимо термінологічне розрізнення понять «права» і «свободи» та проаналізуємо основне, на наш погляд, політичне право – право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Поняття «права» і «свободи» позначають зовнішній прояв взаємовідносин між державою і людиною та юридично фіксують ті чи інші можливості громадян у формі «права» або у формі «свободи». У більшості випадків дослідники зазначають, що «встановлені законами можливості в одних випадках традиційно іменуються правами, в інших – свободами. Між цими поняттями не завжди можна віднайти точні відмінності – одну й ту ж саму правову можливість можна характеризувати і як право, і як свободу» [6, с. 9]. Однак навіть за зовнішнього сприйняття цих понять як синонімів та відсутності в них суттєвих юридичних відмінностей, необхідно вказати на внутрішній змістовний аспект явищ, який дослідники Л. Д. Воеводін та М. А. Краснов характеризують так: «мета проголошення конституційних свобод – визначити принципи самостійності громадян, сферу їх самодіяльності та вільного вибору того чи іншого варіанта поведінки та вказати, у яких сферах життя людина має право на невтручання державних органів, посадових осіб, інших громадян у здійснення даної конституційної свободи і на захист від можливого незаконного втручання» [3, с. 6] (тут і далі переклад автора. – *Н. В.*). Отже, права для своєї реалізації потребують сприяння держави, а свободи здійснюються самостійно людиною й від держави потребують лише невтручання, аби не обмежувати можливості для їх реалізації.

Важливе місце в системі політичних прав і свобод громадян у країнах світу належить праву на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Крім того, до основних політичних прав і свобод людини більшість дослідників відносять також право на свободу совісті й віросповідання, право на свободу критики державних органів та їх представників, право вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію, право на свободу зборів, мітингів, ходи та демонстрації [6, с. 27 – 64]. У тексті чинної Конституції України також міститься певний перелік політичних прав і свобод громадян, до яких належать: право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань та право вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію (ст. 34); право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації, на участь у професійних спілках (ст. 36); право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, право обирати й бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування – виборче право (ст. 38); право петицій (ст. 40) [13].

Свобода вираження поглядів є невід'ємною гарантією незалежного функціонування демократії, що знайшло своє відображення в системі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та було закріплено в ст. 10 цієї конвенції. Автори конвенції, намагаючись розробити, так би мовити, спільну конституцію для післявоєнної Європи, не могли не визначити в ній відповідну гарантію захисту цієї свободи. Це право включає свободу дотримання власних поглядів, одержання й передачі інформації та ідей без втручання органів державної влади й незалежно від кордонів [8].

Свобода думки і слова від самого початку посідала окреме й доволі помітне місце в конституційному праві країн розвиненої демократії, оскільки вона становить суттєве підґрунтя демократичного суспільства та «основну умову його прогресу й розвитку кожної особистості». Таке розуміння ролі свободи вираження поглядів у конституційній демократії характеризує, зокрема, конституційне право Ізраїлю. Як визначив Верховний Суд Ізраїлю, «свобода вираження поглядів тісно пов'язана з демократичними процесами. Вона є не тільки засобом чи інструментом, але й метою сама по собі. Свобода вираження є одним із найголовніших прав і разом із подібним правом на свободу совісті становить передумову для реалізації майже всіх інших

свобод. Найвища цінність, що міститься у свободі вираження поглядів, залишається постійною та незмінною» [14].

Необхідно зазначити, що Конституція України загалом відповідає європейським критеріям, які є необхідними й достатніми для реалізації громадянами свободи вираження поглядів та функціонування громадянського суспільства. Однак час, що минув після подій Майдану, засвідчив, що й досі в країні майже не змінилися взаємовідносини держави та громадянського суспільства, глибина та темпи процесу демократизації вітчизняного суспільного буття не відповідають очікуванням суспільства. Проблема полягає не лише у невідповідності системи державного управління викликам сьогодення. Драматичність ситуації полягає в тому, що значна частина конституційних положень не є суголосними сучасному менталітету українського народу, у якому, навіть після подій Революції гідності й анексування території Криму продовжують химерно сполучатися риси комуністичної, феодальної та сучасної західної ментальності. Оця химерність сьогоденної української ментальності і є головною перешкодою на шляху до громадянського суспільства.

Існують різні типи взаємовідносин держави та громадянського суспільства, зумовлені функціонуванням цих взаємин у контексті різних соціальних практик, історичними типами як держави, так і громадянського суспільства. Можна, наприклад, розглянути розвиток, або скоріше стан громадянського суспільства та рівень дотримання політичних прав і свобод громадян в Україні за часів радянської влади. При цьому необхідно мати на увазі існуючу розбіжність між проголошеними, задекларованими правами і свободами та реально існуючими. Розуміння змісту, структури й сутності держави та громадянського суспільства допомагає виявити розбіжність між тим, що декларується, маскуючись під демократичну форму правління, та тим, що існує насправді.

Так, у Конституції СРСР від 5 грудня 1936 р. у ст. 125 зазначалося, що громадянам Радянського Союзу законом гарантується свобода слова, свобода друку, свобода зборів і мітингів, свобода вуличних походів і демонстрацій. Однак період чинності даного Основного Закону позначений в історії чи не найжорстокішими та масовими репресіями держави проти громадян. Необхідно зазначити, що основні права і свободи громадянам гарантувалися із застереженнями: «відповідно до інтересів трудящих і з метою зміцнення соціалістичного ладу» (ст. 125), як власне

було обумовлене і право об'єднання в громадські організації, професійні спілки, кооперативні об'єднання, організації молоді, спортивні й оборонні організації, культурні, технічні й наукові товариства, яке теж забезпечувалося «відповідно до інтересів трудящих і з метою розвитку організаційної самодіяльності й політичної активності народних мас» (ст. 126). При цьому «найбільш активні і свідомі громадяни... добровільно об'єднуються в Комуністичну партію Радянського Союзу, яка є передовим загоном трудящих в їх боротьбі за побудову комуністичного суспільства і являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних» [10].

В історичних документах того часу прояв та реалізація вищезазначених державою свобод зафіксовані як багатолюдні мітинги і демонстрації на підтримку офіційних рішень комуністичної партії, її очільників, державних органів або на честь державних свят. Однак у період чинності «сталінської» Конституції у різних кутках величезної радянської країни періодично спалахували масові протестні виступи, які, маючи основним підґрунтям соціально-економічний підтекст, іноді набували політичного забарвлення. Так, найбільш відомими стихійними масовими акціями протесту із антирадянськими лозунгами можна вважати повстання Хасана Ісраїлова на Північному Кавказі у січні 1940 р., Червнєве повстання в Литві 1941 р., Тбіліські виступи в березні 1956 р., повстання будівників Казахстанської магнітки в Тімертау в серпні 1959 р., широко відомі виступи із масовими жертвами у Краснодарі 1961 р. та Новочеркаська трагедія 1962 р. та ін. [5]. Ці протестні виступи свідчили, з одного боку, про демагогічне декларування державою основних прав і свобод громадян, адже всі без винятку повстання були жорстко придушені владою із застосуванням зброї, а з іншого – вони відображали нерозвинений стан громадянського суспільства, яке не в змозі було активно й організовано протистояти тоталітарній системі.

Конституція СРСР 1977 р., яка мала законодавчо закріпити характеристики «суспільства розвиненого соціалізму та загальнонародної держави», містила вперше визначення про те, що «вся влада в СРСР належить народові» (ст. 2), а також передбачала участь в управлінні державними та суспільними справами громадських організацій і трудових колективів (ст. 7 – 8) і навіть мала положення про можливість винесення найбільш важливих питань державного життя до всенародного обговорення на референдумі (ст. 5). Крім того, уперше конституційно фіксується як

один із найважливіших принципів політичної системи суспільства принцип законності (ст. 4), а «поважання особи, охорона прав і свобод громадян» визнаються обов'язком усіх державних органів, громадських організацій і службових осіб (ст. 57). Проте і в цьому Основному Законі «радянський народ» встановлював права, свободи й обов'язки громадян, принципи організації та цілі соціалістичної загальнонародної держави, «керуючись ідеями наукового комунізму і зберігаючи вірність своїм революційним традиціям та наступність ідей і принципів першої радянської Конституції 1918 р., Конституції СРСР 1924 р. і Конституції СРСР 1936 р. (преамбула) [9].

На нашу думку, закріплення свободи думки і слова на рівні Основного Закону є надзвичайно важливим, оскільки покликане захистити права і свободи людини від домінування суто політичних рішень державних органів. Особливо сьогодні, в умовах нестабільності та економічної кризи, яка має місце в Україні, питання забезпечення балансу між інтересами держави, суспільства та індивіда, обґрунтованості меж та способів захисту прав і свобод є надзвичайно актуальними для держави.

Чинна Конституція України, маючи не тільки регулятивний, але й установчий, програмний, політичний характер, визначає головну функцію прав людини – обмеження державної влади. Основний Закон країни засвідчує глибину процесу демократизації вітчизняного суспільного буття, перетворення нашої держави в сучасну правову, демократичну, соціальну державу: «...уперше право стало набувати такої нової якості, яка дозволяє йому піднятися над владою і зрештою вирішити одну з головних проблем нашого життя, справжнє прокляття людства, – проблему упокорення та «приборкання» політичної державної влади» [1, с. 613]. Саме зараз, наголошує С. Алексєєв, право та влада почали мінятися місцями. Праву як суто силовому утворенню приходить на зміну гуманістичне право – право сучасного громадянського суспільства, дієвість якого ґрунтується в основному на природній силі природного права, свободи [1, с. 613]. Відповідно до ч. 1 ст. 22 Конституції України права і свободи людини та громадянина є невід'ємними і невідчужуваними. Держава не дарує людині права, а тому держава не може їх і відібрати. Права людини – це той абсолютний кордон, який не повинна перетинати жодна держава. Тобто реалізація й дотримання саме природних прав, пріоритет природної концепції прав

людини перед правовим позитивізмом має вирішити завдання українського суспільства і проблеми, що в ньому виникають. Держава, що порушує або обмежує права людини, тим самим не дотримується умов суспільного договору, який закріплений у Конституції [4, с. 23].

Проте, якщо говорити про права і свободи людини, то зрозуміло, що свобода не може бути абсолютною, вона обмежена правами і свободами інших осіб, принципами моралі, інтересами суспільного добробуту тощо. Сучасне вчення про свободу полягає в можливості робити все, що не завдає шкоди іншим і загальному благу. Визначити межі свободи може тільки закон, який є мірою свободи; дозволено все, крім того, що прямо заборонено законом. Очевидно, що свобода думки і слова так само є обмеженою, особливо з огляду на те, що її реалізація може бути пов'язана із проблемами моралі, конфіденційності, інтересами національної безпеки тощо. Проте, що право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань є взаємозалежним та взаємообумовленим із певними обов'язками та відповідальністю, наголошується у пункті 2 ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: «здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду» [8].

Аналізуючи межі свободи слова й вільного вираження поглядів в Україні, які окреслені законодавством нашої держави, можна говорити про розгалужену нормативно-правову базу, яка, спираючись на Конституцію України, Кримінальний та Цивільний кодекси, містить також багато спеціальних законів стосовно загальних правових основ одержання, використання, поширення та зберігання інформації, різних галузей діяльності ЗМІ, висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні та ін., зокрема закони України: «Про інформацію», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про державну таємницю», «Про телебачення і радіомовлення», «Про внесення змін і

доповнень до положення законодавчих актів України, що стосуються захисту честі, гідності та ділової репутації громадян і організацій», «Про захист персональних даних», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», «Про авторське право і суміжні права», «Про інформаційні агентства», «Про рекламу», «Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», «Про доступ до публічної інформації», «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», «Про видавничу справу», «Про професійних творчих працівників та творчі спілки», «Про Суспільне телебачення і радіомовлення України», «Про вибори народних депутатів» та ін.

У Законі України «Про інформацію» вказується, що «право на інформацію охороняється законом. Держава гарантує всім суб'єктам інформаційних відносин рівні права і можливості доступу до інформації» (ст. 7), однак при цьому встановлюється й обмеження цього права: «право на інформацію може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя» (ст. 6). Цим же законом визначається, яка інформація є з обмеженим доступом: «інформацією з обмеженим доступом є конфіденційна, таємна та службова інформація» (ст. 21), а також у ст. 28 Закону встановлюються обмеження щодо використання інформації: «інформація не може бути використана для закликів до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганди війни, насильства, жорстокості, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини» [18].

Свобода діяльності друкованих ЗМІ згідно із Законом України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (ст. 2) є обмеженою, коли це «необхідно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації,

одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя» [17].

Необхідно вказати, що Законом України «Про державну таємницю» не лише визначається інформація, що може бути віднесена до державної таємниці, але й при цьому встановлюється заборона віднесення до державної таємниці будь-яких відомостей, якщо цим будуть звужуватися зміст і обсяг конституційних прав та свобод людини і громадянина, завдаватиметься шкода здоров'ю та безпеці населення. Зокрема, до державної таємниці не належить інформація: про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, про вплив товару (роботи, послуги) на життя та здоров'я людини; про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища та інші надзвичайні події, які сталися або можуть статися й загрожують безпеці громадян; про стан здоров'я населення, його життєвий рівень, включаючи харчування, одяг, житло, медичне обслуговування та соціальне забезпечення, а також про соціально-демографічні показники, стан правопорядку, освіти й культури населення; про факти порушень прав і свобод людини і громадянина; про незаконні дії державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб; інша інформація, доступ до якої відповідно до законів та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, не може бути обмежено [15].

Обмеження доступу до інформації містяться і в законі «Про доступ до публічної інформації» (ст. 6), застосування яких здійснюється за дотримання сукупності таких вимог: 1) виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету й неупередженості правосуддя; 2) розголошення інформації може завдати істотної шкоди цим інтересам; 3) шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні [16].

Проте необхідність обмеження прав громадян існує в будь-якій державі незалежно від рівня розвиненості громадянського суспільства. В одних випадках ці обмеження викликані надзвичайними ситуаціями, в інших – спеціальним статусом суб'єктів, обумовленим їх особливими відносинами з суспільством і державою. При цьому обмеження можливе лише за законом і в тій мірі, у якій це необхідно з метою

захисту конституційного ладу, моральності, здоров'я, законних інтересів та інтересів інших людей у демократичному суспільстві. Так, у ст. 29 Загальної декларації прав людини зазначено: «При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі і громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві» [7]. У ст. 10 європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод також вживається термін «обмеження»: «здійснення свобод вираження думки пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом» [8]. У ст. 5 Декларації прав людини і громадянина 1789 р. проголошено, що закон має право забороняти лише дії, шкідливі для суспільства; усе, що не заборонено законом, дозволено, і ніхто не може бути примушений робити те, що не встановлено законом. У Документі Копенгагенської наради Конференції з людського виміру ОБСЄ так само вживається термін «обмеження», а в Американській конвенції про права людини – «призупинення гарантій» [22].

Конституцією РФ визначаються цілі обмежень прав людини і громадянина (ст. 55), де закріплено, що «права і свободи людини і громадянина можуть бути обмежені федеральним законом тільки в тій мірі, у якій це необхідно з метою захисту основ конституційного ладу, моральності, здоров'я, прав і законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони країни і безпеки держави», а в ст. 56 зазначено ті права, які не можуть бути обмежені, а саме: не можна позбавити людину права на гідність, на свободу думки та віросповідання, на сприятливе навколишнє середовище; не можна, не спираючись на закон, довільно вилучати в людини й інші основні права і свободи [12]. Порівнюючи конституційні формулювання статей, що закріплюють норми щодо обмеження прав і свобод громадян, у Конституції РРФСР 1978 р. та Конституції РФ 1993 р., можна відзначити, що до переліку підстав для встановлення обмежень у чинній Конституції додані забезпечення оборони країни та безпеки держави. Іншими словами, Основний закон сучасної Росії допускає, що встановлення правомірних обмежень прав і свобод можливе не лише в інтересах людини і громадянина, але й на благо всього російського суспільства й держави.

Обмеження свободи слова в білоруському законодавстві має свої особливості. Конституція Республіки Білорусь (ст. 23) допускає обмеження прав і свобод у випадках, передбачених законом, в інтересах національної безпеки, громадського порядку, захисту моральності, здоров'я населення, прав і свобод інших осіб. Однак у ст. 34 Конституції республіки (частина 3) закріплено умови, коли свободу слова можна обмежити не тільки законом, а й підзаконними актами: «Користування інформацією може бути обмежене законодавством з метою захисту честі, гідності, особистого і сімейного життя громадян і повного здійснення ними своїх прав» [11].

Таким чином, виказуючи розуміння питань, пов'язаних з обмеженням конституційних прав і свобод, вважаємо за потрібне акцентувати на одній із головних проблем, що стоять на порядку денному, яка може бути сформульована таким чином: як визначити критерії допустимості (правомірності) обмеження прав людини з метою забезпечення громадської безпеки? Адже правомірність обмежень свободи слова, права на вільне вираження своїх поглядів і переконань, і, зокрема, на свободу зборів, мітингів визначається відповідними державними органами, а інтереси та потреби держави й суспільства можуть і не збігатися між собою та здатні спричинити їх стрімке протистояння, особливо в період кризових станів та трансформаційних перебудов. Достатньо проаналізувати ситуацію в Україні останнім часом, щоб зрозуміти актуальність даної проблеми. Так, під час подій на Майдані у грудні 2013 р. народний депутат Олена Бондаренко в ефірі «Свободи слова» на телеканалі ICTV заявила: «Представники опозиційних сил своїми діями та заявами на Майдані згідно з Кримінальним кодексом можуть отримати до 10 років в'язниці». Депутат посилалася на ст. 109 – заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу (до 5 років позбавлення волі); ст. 279 – блокування транспортних комунікацій, ст. 293 – групове порушення громадського порядку, ст. 294 – масові заворушення (від 5 до 8 років), ст. 295 – заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку, ст. 341 – захоплення державних або громадських будівель чи споруд і наголошувала, що події на Майдані не мають стосунку до мирних демонстрацій і в будь-якій демократичній країні караються згідно із законодавством [2].

Вважаємо, що тут можна погодитися із думкою Т. М. Заворотченко, яка вказує, що «в конституційній юриспруденції майже всіх демократичних країн свобода слова розглядається як інструмент досягнення таких суспільних цілей, як, по-перше,

необхідність пошуку істини на ринку ідей» Необхідно розуміти, що будь-яка держава, навіть із найрозвиненішою демократією, підтримує ту чи іншу систему пануючих в суспільстві ідеологем (ідеологій, ідей). У випадку обмеження свободи вираження поглядів «кожна людина в світі певною мірою може опинитися під державним тиском, оскільки невідомо, яку думку буде заборонено наступного разу» [6, с. 65].

Подібна точка зору була висловлена Французькою Конституційною Радою, Верховним Судом Індії тощо. Навіть у період апартеїду Верховний Суд Південно-Африканської Республіки зазначив: «свобода слова, яка включає свободу преси, є цивілізаційним аспектом, у якому завжди наявні дві добре відомі тенденції. Перша з них містить постійне намагання зловживати нею. Друга – намір тих, хто намагається захистити її, вдатися до репресивних заходів, які є надмірними. Остання також становить значну загрозу, оскільки базується на нетерпимості і є симптомом примітивного прагнення, закладеного в людині, заборонити те, із чим не погоджуються. Коли суд покликаний вирішувати, чи має бути свобода обмежена – у справі, що стосується свободи на оприлюднення інформації, – він має бути обережним, щоб дотриматися напряду збереження свободи, наскільки це можливо. Він зобов'язаний це зробити, оскільки свобода слова – цінний здобуток, завойований у складній боротьбі, який одночасно дуже легко загубити» [6, с. 64].

Тож, повертаючись до проблеми визначення ролі інститутів громадянського суспільства в процесі захисту прав людини і громадянина, зокрема свободи слова, спробуємо охарактеризувати місце цих інститутів у системі гарантування прав і свобод людини і громадянина. Для цього хочемо звернути увагу на загальні механізми взаємозв'язку та взаємовпливу громадянського суспільства й держави (у контексті захисту прав людини). Аналіз правового регулювання здійснення прав і свобод людини за радянської доби засвідчив практичну відсутність у цей період балансу між державою та механізмами її впливу на громадянське суспільство, з одного боку, та громадянським суспільством і його механізмами саморозвитку й соціального контролю – з іншого, що призвело до створення системи лише формальних нормативних актів й до відчуження громадянина від держави. Зміни в суспільній свідомості, що відбулися після Революції гідності відобразили стан громадянського суспільства в Україні, його рівень зрілості й визнання очевидності того факту, що кожний окремий громадянин став суб'єктом політичної і державної влади. Генеза громадянського

суспільства передусім відобразила процес суспільної самоорганізації колективностей, зумовлений впливом таких інтеграторів, як потреби, інтереси, суспільні відносини й соціальні цінності, які, власне, і визначають зміст і сутність поняття «громадянське суспільство». Наразі необхідно враховувати і фактор часу: у добу глобалізації громадянське суспільство не можна інтерпретувати у вигляді об'єкта адміністрування, який засновується на громадянських асоціаціях індустріальної доби.

Можна стверджувати, що і держава (держава, яка може бути описана як демократична і правова держава), і громадянське суспільство виявляються однаковою мірою зацікавленими в тому, щоб забезпечити громадянину всю повноту реалізації його прав. Лише за цієї умови можна говорити про легітимність державної влади, а також про її демократичний та правовий характер. З цього випливає, що конституювання демократичної держави від самого початку включає розбудову досить міцної системи зв'язків між державою і громадянським суспільством, що робить їх не стільки конкурентами в процесі захисту прав людини, як партнерами, які можуть успішно виконувати спільні функції. Очевидно, що умовою налагодження такої системи взаємозв'язків є вихідна та юридично оформлена (як правило, це відбувається на конституційному рівні) відмова держави ставити свої інтереси та потреби вище за права людини [20].

Висновки. Як висновок цієї статті має бути розуміння ролі громадянського суспільства, демократичного врядування як одного з основних елементів системи захисту прав і свобод людини і громадянина, а саме: свободи вираження поглядів, свободи слова і думки, права на невтручання державних органів, посадових осіб, інших громадян у здійснення даних конституційних свобод. Доведена необхідність змістовного перегляду ідеї протиставлення громадянського суспільства й держави. Реалії сьогодення свідчать, що утворення та подальший розвиток громадянських структур мають стати передумовою виходу із загальної кризи, оновлення всіх сфер життєдіяльності людини, створення можливостей її самореалізації.

Висвітлення всіх аспектів здійснюваного інститутами громадянського суспільства захисту прав людини і громадянина не може бути вміщено в межах однієї статті, через що такі теми, як «політичні партії та їх роль у процесі захисту прав людини», або ж «засоби масової інформації та захист прав людини і громадянина», так само і «роль особистості в подальшому зміцненні демократичних інститутів і

розбудові правового громадянського суспільства» та інші потребують додаткових спеціальних досліджень.

Список використаних джерел

1. **Алексеев С. С.** Право. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 816 с.
2. **Бондаренко Е.** Оппозиционеры наговорили на Майдане до 10 лет тюрьмы // Е. Бондаренко. – Режим доступа : news.mail.ru/inworld/ukraine/global/112/politics/16240915/?frommail=1.
3. **Воеводин Л. Д.** О формах конституционного закрепления свободы личности / Л. Д. Воеводин, М. А. Краснов // Советское государство и право – 1982. – № 4. – С. 6 – 12.
4. **Возгрін С. Ю.** Неприпустимість звуження змісту та обсягу прав і свобод людини як гарантія захисту прав людини: теоретичний і практичний аспекти / Святослав Юрійович Возгрін // Проблеми законності : зб. наук. пр., вип. 126. – Х. : Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого, 2014. – С. 22 – 28.
5. **Восстания в СССР.** – Режим доступа : ru.wikipedia.org/wiki/Категория:Восстания_в_СССР.
6. **Заворотченко Т. М.** Політичні права і свободи людини і громадянина в Україні: теоретичні основи і проблеми реалізації : монографія / Т. М. Заворотченко. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2013. – 424 с.
7. **Загальна** декларація прав людини : міжнар. док. від 10 груд. 1948 р. – Режим доступу : zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
8. **Конвенція** про захист прав людини і основоположних свобод : ратифікована Законом України від 17 лип. 1997 р. № 475/97-ВР. – Режим доступу : zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
9. **Конституція** (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 7 жовт. 1977 р. – Режим доступу : zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77.
10. **Конституция** (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик : утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 дек. 1936 г. – Режим доступа : www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1936.htm.

11. **Конституция** Республики Беларусь. – Режим доступа : www.pravo.by/main.aspx?guid=6351.
12. **Конституция** Российской Федерации. – Режим доступа : constitution.kremlin.ru/.
13. **Конституція** України прийнята 28 червня 1996 р. – Режим доступу : zakon2.rada.gov.ua/laws/show.
14. **Приступенко Т. О.** Правовий аспект свободи слова : електронна бібліотека. – Режим доступу : journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1590.
15. **Про державну таємницю** : Закон України від 21 січ. 1994 р. № 3855-ХІІ. – Режим доступу : zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3855-12/page.
16. **Про доступ** до публічної інформації : Закон України від 13 січ. 2011 р. № 2939-VI. – Режим доступу : zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2939-17.
17. **Про друковані засоби масової інформації (пресу)** в Україні : Закон України від 16 листоп. 1992 р. № 2782-ХІІ. – Режим доступу : zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2782-12.
18. **Про інформацію** : Закон України від 2 жовт. 1992 р. № 2657-ХІІ. – Режим доступу : zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12.
19. **Про Стратегію** державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації : Указ Президента України від 24 берез. 2012 р. № 212. – Режим доступу : zakon2.rada.gov.ua/laws/show/212/2012.
20. **Пушкіна О. В.** Інститути громадянського суспільства в системі захисту прав і свобод людини / О. В. Пушкіна. – Режим доступу : irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID.
21. **Словник** термінів за тематикою громадянське суспільство. – Режим доступу : civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/news/article/show/11.
22. **Шевчук С.** Судовий захист прав людини: практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2006. – 848 с.

List of references

1. **Alekseev S. S.** Pravo. Opyit kompleksnogo issledovaniya / S. S. Alekseev. – M. : Statut, 1999. – 816 s.
2. **Bondarenko E.** Opozitsioneryi nagovorili na Maydane do 10 let tyurmyi // E. Bondarenko. – Rezhim dostupa : news.mail.ru/inworld/ukraina/global/112/politics/16240915/?frommail=1.
3. **Voevodin L. D.** O formah konstitutsionnogo zakrepleniya svobodyi lichnosti / L. D. Voevodin, M. A. Krasnov // Sovetskoe gosudarstvo i pravo – 1982. – № 4. – S. 6 – 12.
4. **Vozghrin S. Yu.** Neprypustymist zvuzhennia zmistu ta obsiahu prav i svobod liudyny yak harantiia zakhystu prav liudyny: teoretychnyi i praktychnyi aspekty / Sviatoslav Yuriiovich Vozghrin // Problemy zakonnosti : zb. nauk. pr., vyp. 126. – Kh. : Nats. yuryd. un-t im. Ya. Mudroho, 2014. – S. 22 – 28.
5. **Vostaniya v SSSR.** – Rezhim dostupa : [ru.wikipedia.org/wiki/ Kategoriya: Vostaniya_v_SSSR](http://ru.wikipedia.org/wiki/Kategoriya:Vostaniya_v_SSSR).
6. **Zavorotchenko T. M.** Poltichni prava i svobodi lyudini i gromadyanina v UkraYini: teoretichni osnovi i problemi realizatsiyi : monografiya / T. M. Zavorotchenko. – D. : Vid-vo DnIpropetr. nats. un-tu, 2013. – 424 s.
7. **Zahalna deklaratsiia prav liudyny** : mizhnar. dok. vid 10 hrud. 1948 r. – Rezhim dostupu : zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
8. **Konventsiiia** pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod : ratyfikovana Zakonom Ukrainy vid 17 lyp. 1997 r. № 475/97-VR. – Rezhim dostupu : zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
9. **Konstytutsiia** (Osnovnyi Zakon) Soiuzu Radianskykh Sotsialistychnykh Respublik vid 7 zhovt. 1977 r. – Rezhim dostupu : zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77.
10. **Konstitutsiya** (Osnovnoy zakon) Soyuzu Sovetskiykh Sotsialisticheskikh Respublik : utverzhdena Chrezvyichaynym VIII s'ezdom Sovetov Soyuzu SSR 5 dek. 1936 g. – Rezhim dostupa : www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1936.htm.
11. **Konstitutsiya** Respubliki Belarus. – Rezhim dostupa : www.pravo.by/main.aspx?guid=6351.

12. **Konstitutsiya** Rossiyskoy Federatsii. – Rezhim dostupa : constitution.kremlin.ru/.
13. **Konstytutsiia** Ukrainy pryiniata 28 chervnia 1996 r. – Rezhym dostupu : zakon2.rada.gov.ua/laws/show.
14. **Prystupenko T. O.** Pravovyi aspekt svobody slova : elektronna biblioteka. – Rezhym dostupu : journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1590.
15. **Pro derzhavnu** taiemnytsiu : Zakon Ukrainy vid 21 sich. 1994 r. № 3855-XII. – Rezhym dostupu : zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3855-12/page.
16. **Pro dostup** do publichnoi informatsii : Zakon Ukrainy vid 13 sich. 2011 r. № 2939-VI. – Rezhym dostupu : zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2939-17.
17. **Pro drukovani** zasoby masovoi informatsii (presu) v Ukraini : Zakon Ukrainy vid 16 lystop. 1992 r. № 2782-XII. – Rezhym dostupu : zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2782-12.
18. **Pro informatsiiu** : Zakon Ukrainy vid 2 zhovt. 1992 r. № 2657-XII. – Rezhym dostupu : zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12.
19. **Pro Stratehiu** derzhavnoi polityky sprianniia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini ta pershocherhovi zakhody shchodo yii realizatsii : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24 berez. 2012 r. № 212. – Rezhym dostupu : zakon2.rada.gov.ua/laws/show/212/2012.
20. **Pushkina O. V.** Instytuty hromadianskoho suspilstva v systemi zakhystu prav i svobod liudyny / O. V. Pushkina. – Rezhym dostupu : irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID.
21. **Slovnyk** terminiv za tematykoiu hromadianske suspilstvo. – Rezhym dostupu : civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/news/article/show/11.
22. **Shevchuk S.** Sudovyi zakhyst prav liudyny: praktyka Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u konteksti zakhidnoi pravovoi tradytsii / S. Shevchuk. – K. : Referat, 2006. – 848 s.